

¹⁰¹ *Острове́рхов О.С.* Обробка кольорових металів на Ягорлицькому поселенні // Археологія. — 1981. — Вип. 36. — С. 32. — Рис. 6, 1, 12; *Откупщиков Ю.В.* Догреческий субстракт. — Л., 1988. — С. 71.

¹⁰² *Haevernick Th.E.* Mусеніан Glass // Archaeology. — 1963. — 16, № 3. — P. 190—193.

¹⁰³ *Щапова Ю.Л.* Очерки истории... — С. 195.

¹⁰⁴ *Огляд літератури див.: Мурзин В.Ю.* Происхождение скифов. Основные этапы формирования скифского этноса. — К., 1990. — 85 с.

¹⁰⁵ *Суботін Л.В., Черняков І.Т.* Новотроянівський скарб та питання обміну металом за доби пізньої бронзи // Археологія. — 1982. — Вип. 39. — С. 15—22.

¹⁰⁶ *Повідомлення С.С. Березанської.*

¹⁰⁷ *Ковпаненко Г.Т., Гупало І.В.* Погребение воина у с. Квитка в Поросье // Вооружение скифов и сарматов. — К., 1984. — С. 58—69.

Одержано 05.10.96

А.С. Острове́рхов

СТЕКЛОДЕЛИЕ БЕЛОЗЕРСКОГО ВРЕМЕНИ

В статье дается комплексная характеристика стекол, обнаруженных в памятниках белозерской и смежной с ней культур. Автор приходит к выводу, что в XII—XI в. до н. э. в потреблении стекла населением Северного Причерноморья происходит резкий количественный скачок. На основании анализа химического состава стекла утверждается, что в конце II — начале I тыс. до н. э. в Старом Свете, помимо хорошо известных — египетской и ближневосточной школ стеклоделия, существовала, как минимум, еще одна. Она названа белозерской.

O.S. Ostroverkhov

GLASS-MAKING AT THE BELOZERSKIAN TIME

The paper gives a complex characteristic of glasses found in sites of the Belozerskian and adjacent cultures. The author infers that an abrupt change in the consumption of glassware by the population in the Northern Black Sea region took place in the XII—IX centuries BC. On the base of analysis of the chemical content of the glass, he draws a conclusion that, besides the well-known Egyptian and Near-Eastern schools of glass-making, at the least one more existed. It was named the Belozerskian one.

С.Д. Крижицький

ОЛЬВІЯ І СКИФИ У V ст. до н. е. ДО ПИТАННЯ ПРО СКИФСЬКИЙ «ПРОТЕКТОРАТ»

У статті розглянуто концепції щодо так званого скифського протекторату над Ольвією. Обґрунтовано положення про малоімовірність його існування.

V ст. до н. е. в історії Ольвійської держави було часом, коли в полісі відбувалися найважливіші зміни практично в усіх сферах життя. Серед тих з них, наявність яких встановлено безпосередньо за результатами розкопок, найважливішими є перехід у місті від масового напівземлянкового будівництва житлових будинків до наземного і фактична ліквідація великої хори з подальшим її поступовим відновленням. Крім цих змін, твердо встановлених археологічно, в історії Ольвії припускається наявність ще однієї події, вірогідність якої не так очевидна і потребує серйозної аргументації.

© КРИЖИЦЬКИЙ С.Д.

Це проблема скіфського «протекторату» над Ольвією. Використання терміну «протекторат» у зазначеному випадку має умовний характер. Ю.Г. Виноградов уважав, що залежність від скіфів полягала у сплаті їм данини в обмін на захист з їхнього боку поліса від ворожих варварських угруповань без втручання у внутрішньо- і зовнішньополітичні справи ольвіополитів¹. Однак за браком джерел визначити конкретну форму і зміст протекторату, якщо він навіть і був, нині навряд чи можливо. Тому ми розуміємо під цим терміном будь-яку форму залежності — заступництва Ольвії від скіфів.

Як відомо, з цього приводу існують два полярних погляди. Один з них, за яким передбачається існування «протекторату», найбільш послідовно і вичерпно в сучасній літературі викладений у працях Ю.Г. Виноградова, зокрема в його монографії², а також у статті К. Марченка³. Цього не можна сказати про інший погляд, який заперечує таку можливість і лише частково відображений у науці, а тому потребує ретельного викладу й узагальнення⁴.

Прямі свідчення існування скіфського «протекторату» над Ольвією відсутні. Тому його прихильники, крім загальноісторичних побудов, що базуються, головним чином, на даних нумізматики і скіфському логосі Геродота, відчувають потребу у залученні та інтерпретації низки побічних археологічних фактів. Однак трактування цих фактів аж ніяк не є однозначним і, як нам уявляється, дає змогу дійти інших висновків.

У зв'язку з викладеним метою цієї статті є спроба систематизувати та узагальнити саме такі побічні археологічні факти. Проблема в хронологічному й змістовному аспектах розпадається на три частини. Це так звана скіфська загроза, яка за логікою мала передувати «протекторату» і, за Ю.Г. Виноградовим, почалася з кінця VI — початку V ст. до н. е. (510—490) й продовжувалася до початку «протекторату», що пов'язується з Аріапифом (480—470)⁵. Основне питання полягає в тому, наскільки ця загроза була реальною насправді. Друга частина проблеми пов'язана зі Склом, час контактів якого з Ольвією визначається приблизно другою чвертю V ст. (470—450)⁶. Тут йдеться про царя скіфів, існування якого і факт наявності якихось контактів з Ольвією абсолютною більшістю дослідників (у тому числі й автором цієї статті) сумніви не піддаються. Питання полягає тільки у визначенні форми цих контактів: чи можна їх розглядати як певну залежність — протекторат. Третя частина проблеми пов'язана із гаданим існуванням у першому десятилітті третьої чверті V ст. (450—440)⁷ «протекторату» скіфського царя (або намісника) Емінака. Тут уже питання виникає не тільки щодо можливості «протекторату», а й реальності самого існування скіфського правителя (або намісника) під ім'ям Емінака.

Почнемо зі скіфської військової загрози для Ольвії у першій половині V ст. Конкретна аргументація, що залучається для цього, систематизована К.К. Марченком, налічує 9 позицій і зводиться до такого: перерва з першої третини V ст. до його кінця в функціонуванні сільських некрополів ольвійської округи і трансформація поховальних споруд; поява у другій чверті V ст. у Нижньому Побужжі цілої серії поховань кочових скіфів, що ніби «тісно обступили північний кордон Ольвійської держави», як образно написав Ю.Г. Виноградов⁸; наявність насильно убитих скіфською зброєю в некрополях Ольвії і Березані; знахідка у Великій Черноморці 2 в господарській ямі скелета убитого; будівництво в Старій Богдановці 2 споруд з «могутніми» стінами; зникнення зі складу ліпної кераміки з початку V ст. фракійського і лісостепового компонентів; перше руйнування Істрії на початку V ст.; помітне поповнення просопографії Ольвії негрецькими і напівгрецькими іменами; значна редукція території Березанського поселення⁹. Мається на увазі також запустіння ольвійської хори.

Здавалося б, все це у комплексі дійсно свідчить про скіфську експансію. Однак пильніший розгляд усіх цих фактів виявляє низку неузгодженостей і питань, що ставлять під сумнів можливість їх кореляції між собою та інтерпретації на користь наявності скіфської військової загрози. Тим самим принцип комплексності в системі доказів цього положення відпадає. Розглянемо послідовно перелічені позиції.

Так, з приводу перерви в функціонуванні сільських могильників передусім значимо, що у цьому разі може йтися про вибіркове дослідження усього двох могильників — Аджигольського і Матросівського. Внаслідок цього говорити про будь-яку перерву в функціонуванні взагалі сільських могильників навряд чи виправдано. Що ж до трансформації похоронних споруд — появи підбоїв і склепів (або катакомб),

то, по-перше, підбої виникають в Ольвії не з початку V ст., як це вважає К.К. Марченко¹⁰, а з кінця VI ст. до н. е.¹¹, склепи ж виникають тільки на початку IV ст.¹². Масове поширення цих споруд аж ніяк не може бути свідченням постійної присутності в Ольвії або її околицях самих варварів, як це вважає К.К. Марченко¹³. Інакше нам залишилося б визнати, що в першій половині V ст. в Ольвії 33 %¹⁴ населення становили варвари, а пізніше ця цифра дійшла б взагалі до 45 %. До цього додамо головне — ніяких змін у бік варваризації в поховальному обряді та інвентарі поховань ольвійського некрополя у V ст. не відбувалось!

Тепер щодо численних поховань кочових скіфів у степових районах Нижнього Побужжя, що нібито тісно оточили північний кордон Ольвійської держави на початку — у першій половині V ст. до н. е.¹⁵. Передусім зазначимо, що навіть і в тому разі, коли б скіфські поховання дійсно «тісно обступили» північний кордон Ольвійської держави, то це навряд чи могло б свідчити про яке-небудь загострення відносин між скіфами та Ольвією. Скоріше навпаки, саме про мирні контакти. Адже не даремно скіфи тримали в таємниці місце поховання своїх царів Герр¹⁶. Інакшими словами, за наявності конфронтації скіфи навряд чи стали б ховаги своїх небіжчиків поблизу мешкання потенційних супротивників.

Проте насправді ці поховання не розташовані вздовж північного кордону Ольвійської держави. Вони відносно близько підходять до цього кордону тільки на північному сході в районі сучасного с. Ковалівка, яке знаходиться щонайменше на 50 км північніше м. Миколаїв, тобто можливого північного кордону Ольвійської держави. Окрім того, кількість скіфських поховань V ст. до н. е. у цьому районі становить усього 9 поховань, з яких 4 датуються першою половиною V ст. до н. е., 2 — серединою V ст., 2 — взагалі V ст. і 1 — кінцем V—IV ст. до н. е.¹⁷. Інакше кажучи, на ціле сторіччя на Бузьке Правобережжя припадає всього 9(!) поховань. Автори розкопок спеціально зазначають, що взагалі скіфських поховань на правому березі, крім району с. Ковалівка, є небагато і що кургани там виникають наприкінці VI ст.¹⁸, тобто практично одночасно з різким розширенням ольвійської хори. Природно, на таких малих вибірках навряд чи методично виправдано здійснювати будь-які побудови історичного плану. У зв'язку з цим слід мати на увазі, що за наявними даними (на 1986 р.) з 2300 скіфських поховань Північного Причорномор'я до V ст. належить всього 61 поховання, а до Побужжя, як вже зазначалося, тільки 9; основний же масив — 2042 поховання датуються IV—III ст.¹⁹.

Згідно з наведеним зауважимо також, що район с. Ковалівка, скіфські поховання якого Ю.С. Гребеніков відносить до степової групи, чимсь був привабливий не тільки для скіфів, а й взагалі для давніх народів. Так, крім 25 поховань скіфського часу тут відкрито близько 130 поховань інших часів — від ямних до пізньокочових²⁰. Очевидно, це пояснюється не випадковими причинами, а якоюсь загальноюкономічністю, можливо розташуванням неподалік переправи через Південний Буг і, як наслідок, загибеллю людей під час переправ.

Потрібно підкреслити, що поховань, подібних до могильника у с. Ковалівка, на території безпосередньо сільської округи Ольвії немає. Думка про те, що на спустілій ольвійській хорі у другій чверті V ст. з'являються *скіфські* курганні могильники²¹, не відповідає дійсності. По-перше, в публікації, на яку посилається Ю.Г. Виноградов, йдеться лише про один — Матросівський — могильник, чого для будь-яких узагальнень замало. По-друге, етнічну приналежність похованих автори розкопок цього могильника за відсутності виразного супроводжувального матеріалу визначають лише на підставі висновку про те, що в середині V ст. хори Ольвії не існувало! У своїй дисертації Ю.С. Гребеніков, виділяючи приольвійську групу, що складається з 17 поховань (маються на увазі Марицинський [Адзигольський] і Матросівський могильники), характеризує їх у протилежність степовій групі як поховання *слабоозброєного* населення²². Ю.С. Гребеніков датує Адзигольський могильник приблизно початком першої чверті — початком другої чверті V ст., а Матросівський — другою — початком третьої чверті V ст. і приблизно ж визначає етнічну приналежність похованих як «місцевих»(?)²³. Останнє не зовсім зрозуміло, оскільки, якщо мається на увазі варварський етнос небіжчиків, то цьому суперечить той факт, що у відкритих похованнях антична кераміка представлена цілими посудинами, а ліпна — тільки фрагментами²⁴, що свідчить про випадковість попадання останньої у могили. Крім того, оскільки, наприклад, в ольвійському некрополі кургани виникають вже у V ст., а «ямні» поховання у першій половині V ст. становили понад половину загальної кількості

могил — 54 %²⁵ (і те, й інше чомусь вважається прерогативою скіфського поховального обряду), то виникає питання: чи так уже впевнено можна розглядати поховання Марицинського (Аджигольського) і Матросівського могильників як варварські, а супроводжувальний інвентар уважати відповідним рядовим скіфським похованням²⁶? Адже факт наявності в чоловічих похованнях зброї в цьому випадку може свідчити не стільки про етнічну приналежність похованих, скільки про умови їх життя — існування в сільських поселеннях, які не мали жодних укріплень і могли бути легкою здобиччю різних волоцюг. Мабуть, зовсім не випадково у марицинських похованнях саме того часу відсутні деталі кінської зброї, коні і напутня їжа²⁷, що типологічно для поховань номадів.

Цікаві результати отримано під час розкопок курганів першої чверті V ст. до н. е. в урочищі Чортувате, розташованого на північ від Ольвії. Проведені тут роботи показали, що риси поховального обряду досліджених поховань знаходять прямі аналогії не тільки в Ольвії або у Марицинському могильнику, а й у некрополях Греції та Істрії. Це все загалом дозволило дослідникам, по-перше, визначити етнічну приналежність похованих у курганах в урочищі Чортувате як грецьку, а по-друге, відмовитись від інтерпретації Марицинського могильника як «локального варіанта скіфської культури»²⁸.

Нарешті, необхідно підкреслити, що і взагалі при всьому значному спектрі поглядів з приводу можливої етнічної характеристики населення сільської округи Ольвії, і зокрема каллипидів Геродота²⁹, у будь-якому випадку йдеться не про кочовиків, а про осіле населення, поява якого у Нижньому Побужжі ніяк не може свідчити про наявність скіфської загрози.

Розглянемо проблему використання факту наявності насильно убитих у некрополях Ольвії і Березані як доказ існування скіфської експансії. Крайня нечисленність подібних поховань, а також їх різночасовість можуть свідчити лише про сам факт наявності насильних смертей, але не про причини їхньої появи.

Так, в Ольвійському некрополі В.М. Скуднова згадує всього три поховання з убитими, причому в одному випадку датування визначається досить широко — V ст., а в двох інших відсутнє взагалі³⁰. У разі наявності серйозної конфронтації зі скіфами в ольвійському некрополі слід було б чекати суттєво більшої кількості поховань убитих. Вельми нечисленні подібні поховання і на Березанському некрополі³¹, де їх у 1980-х роках виявлено 6, і датуються вони межею VI—V ст. до н. е.³², тобто вони виникли за чверть віку до початку запустіння ольвійської хори. Навряд чи може служити доказом військової скіфської загрози і знахідка в господарській ямі на поселенні Велика Черноморка 2 кістяків убитого³³.

З всього цього виходить, що за тої значної кількості населення, яке могло проживати в останній чверті VI — першій чверті V ст. до н. е. як у місті, так і на хорі, і становити за самими заниженими оцінками не менше 10 тис. осіб³⁴, кількість виявлених під час розкопок убитих становить незначну частку відсотка загального числа похованих. Це може пояснюватися скоріше будь-якими іншими причинами, в тому числі і нападами окремих кочових скіфів, ніж глобальною скіфською експансією.

Стосовно вищевикладеного слід також зробити ще два досить істотних зауваження. По-перше, навряд чи потрібні спеціальні докази того, що вбивство скіфською стрілою зовсім не обов'язково могло бути здійснене скіфом. Не є секретом, що найчастіше на античних поселеннях трапляються наконечники стріл так званого скіфського типу³⁵. Проте подібні наконечники знайдені, зокрема, і в архаїчному некрополі Ольвії, які прийнято уважати скіфськими, відомі також як в Греції, так і в Передній Азії³⁶. Те саме стосується і наконечників стріл з архаїчних поселень Нижнього Побужжя³⁷. Іншими словами, у будь-якому разі немає сумнівів у тому, що і жителі античних центрів Північного Причорномор'я користувалися так званим скіфським озброєнням. По-друге, роботами антропологів встановлено, що наконечник стріли не завжди був безпосередньою причиною смерті людини. Такий застряглий у кістяку наконечник, обволікаючись кістковою тканиною, міг ще багато років знаходитися в тілі практично здорової людини. А це, в свою чергу, свідчить про те, що наявність кількох поховань, що однаково датуються, з наконечниками стріл у кістяках не завжди може означати синхронність отриманих ран і відповідно подій, які до цього призвели.

Мабуть, взагалі під час оцінки міри репрезентативності матеріалів некрополя щодо встановлення наявності яких-небудь значних конфронтацій логічніше було б

виходити із незвичайно різкого збільшення кількості похованих, ніж з наявності застряглих у кістках наконечників стріл. Адже смерть могла настати і, очевидно, частіше за все наставала від поразки і м'яких тканин.

На завершення теми про насильно загиблих зазначимо, що навряд чи можна упевнено трактувати реконструкцію епітафії стели Леокса — сина Мольпагора як свідчення про наявність безпосередньої загрози Ольвії з боку скіфів, оскільки, як визнає і сам автор³⁸, безперечно, що Леокс загинув далеко від батьківщини. А відповіді на питання, де і чому це сталося, знаходяться у дуже широкій сфері здогадок.

Навряд чи можна прийняти й інші побіжні аргументи прихильників протекторату.

Так, не може бути доказом існування саме скіфської загрози поява в районі сучасного с. Стара Богданівка наземної споруди з «могутніми» стінами³⁹. По-перше, ці глинобитні стіни завтовшки всього близько 1 м не могли бути істотною перешкодою для досить великого загону варварів⁴⁰. За такої товщини можливість влаштування захисного майданчика на поверхні власне стіни виключена, підстав же уважати, що такий майданчик міг бути прибудований до стін з їх внутрішніх сторін, немає. Навряд чи також висота цих стін могла перевищувати 2,5—3 м (за Філоном Візантійським, висота оборонної стіни мала становити дві її товщини). А така висота цілком доступна для подолання вершниками безпосередньо зі спини коня без використання драбин. По-друге, в згаданій споруді абсолютно очевидна відсутність не тільки оборонної вежі, а й будь-якої житлової функції. Скоріш за все, ця споруда була пов'язана з утриманням худоби⁴¹, чого, до речі, не виключають і самі автори розкопок.

Не однозначне пояснення має також зникнення до початку V ст. гето-фракійських і лісостепових (з Правобережжя Дніпра) елементів у матеріальній культурі жителів Нижнього Побужжя і заміщення їх у V ст. формами посуду, близькими до кераміки Каменського городища, що пояснюється «...перекриттям номадами традиційних шляхів поповнення сільського населення цього району»⁴². Цей процес на основі аналізу ліпної кераміки зіставляється частиною дослідників з етнічними змінами в складі населення регіону. Проте, по-перше, ця зміна елементів культури відбувається задовго до царювання Скіла і запусіння великої хори Ольвії. По-друге, як зазначає сам К.К. Марченко, відсоток ліпного посуду в культурних шарах Ольвії залишається стабільним на рівні 3% всієї кількості уламків кераміки (крім амфор), як в VI, так і у V ст.⁴³ Вже сам по собі цей факт не дає підстав для висновку про наявність якихось кардинальних демографічних змін у регіоні, тим більше пов'язаних зі скіфською експансією. Так, якщо допустити, що номади дійсно перекрили із заходу і півночі традиційні шляхи поповнення сільського населення Нижнього Побужжя, то виникає питання, звідки ж могло поповнюватися це землеробське населення, та ще з постійною інтенсивністю? Адже, як відомо, Каменське городище виникає не раніше кінця V ст. I, більше того, та кераміка, яку можна пов'язати зі скіфами, у Побужжі у VI—V ст. лише з'являється, і тільки у IV ст. горщики скіфського вигляду розповсюджуються на весь степ⁴⁴.

Перше руйнування Істрії — досить далекого від Ольвії регіону зі своєю історією — навряд чи може служити аналогією для ситуації у Нижньому Побужжі, навіть у разі допущення гіпотези К.К. Марченка щодо розміщення у Добруджі масиву скіфських племен⁴⁵.

Не є доказом існування скіфської загрози і збільшення кількості негрецьких імен, оскільки взагалі кількість відомих нам імен жителів Нижнього Побужжя надто мала і не може претендувати на статистичну вірогідність. Проте головне те, що відсоткове співвідношення варварських і грецьких імен і для VI, і для V ст. приблизно однакове і становить 1:1 (у VI ст. 2 імені грецьких і 2 варварських; у V ст. відповідно — 12 і 10)⁴⁶. Навряд чи у цьому відношенні що-небудь змінює те, що з часу виходу статті Ю.Г. Виноградова фонд негрецької антропонімії трохи поповнився⁴⁷. За кількості населення, яка в той час проживала в Нижньому Побужжі, про що йшлося вище, 30—40 імен абсолютно випадкової вибірки роблять вельми ризикованими будь-які висновки щодо переміщення етнічних масивів. Крім того, потрібно також мати на увазі, що, по-перше, далеко не завжди походження імені відповідало етносу його носія, а по-друге, і сам Ю.Г. Виноградов у низці випадків не був абсолютно упевненим в етнічній атрибуції носіїв імен. Показово й те, що в подальший час, коли кількість варварів у складі населення Ольвії, безумовно, зростає, кількість негрецьких імен у відсотковому відношенні різко меншає.

Нарешті, якби існувала скіфська загроза, то нарівні з припиненням життя на по-

селеннях регіону слід було те саме чекати і на Березанському поселенні. Однак на Березані у V ст. мала місце не редукція території, як це уявляла Л.В. Копейкіна на основі дослідження північно-західної дільниці⁴⁸, а переміщення забудови, коли припинення життя на північно-західній дільниці збіглося з освоєнням нових територій в південній і південно-західній частинах поселення. Зокрема, саме це дозволило В.Л. Лапіну дійти висновку щодо розквіту економіки Березані саме у V ст.⁴⁹

Запустіння великої хори Ольвії і зосередження її населення у місті⁵⁰ могли бути не тільки наслідком експансії скіфів та їхнього бажання підпорядкувати собі економічно Ольвію, а й, як ми вже не раз зазначали⁵¹, обумовлені потребою у внутрішньому розвитку поліса, становленні Ольвії як міста. Навряд чи можна сумніватися в очевидній необхідності перетворення Ольвії з фактично землянкового селища в справжнє місто античного вигляду. А для цього, безумовно, була потрібна значна кількість робочої сили. І початок цього процесу — перехід у місті від масового землянкового будівництва до звичайного наземного сирцово-кам'яного — збігається за часом з редукцією великої хори.

При цьому не можна виключати й цілком можливе прагнення ольвіополітів до реорганізації хори. Останнє здається цілком виправданим — перейти від аморфно і розріджено заселених земель великої сільської округи до добре організованої і цільно освоєної приольвійської хори невеликого радіуса⁵². Очевидно, не випадково в середині — другій половині V ст. у безпосередній близькості від Ольвії в районі поселення Чортувате 7 виникає перший будівельний комплекс, який можна охарактеризувати як господарсько-садибний⁵³.

Крім того, слід наголосити, що скіфам у принципі було б не вигідно ліквідувати велику хору Ольвії. Функціонування сільської округи не могло чим-небудь перешкодити «вивозу в Егеїду продуктів привласнення скіфів-номадів»⁵⁴ як внаслідок відмінності цих продуктів від тих, які могли виробляти ольвіополіти, так і завдяки великій місткості середземноморських ринків щодо натуральної сировини. Взагалі можливі статті саме масового експорту у кочових скіфів були дуже обмежені. Власного зерна вони не вирощували. Щодо можливості отримання експортного зерна, тобто пшениці, з лісостепу, то досить переконливих даних про її виробництво там немає⁵⁵. Інакше кажучи, як це вже зазначалося⁵⁶, можливості скіфської хлібної торгівлі вельми сумнівні. Певну роль миг відігравати експорт продуктів скотарства, очевидно, мінерально-сировинних ресурсів⁵⁷. З погляду Н.А. Гаврилук, основною статтею експорту могли бути переважно раби⁵⁸. Проте для організації експорту подібних товарів через Ольвію не треба було би здійснювати будь-які спеціальні екстраординарні заходи, такі як розгром сільської округи Ольвії або встановлення протекторату і перетворення Ольвії в торговий трансакгент.

Відсутність скіфської загрози знаходить посереднє підтвердження і у виникненні ще наприкінці VI — на початку V ст. ольвійського передмістя, основна забудова якого датується серединою — другою половиною V ст.⁵⁹. Оскільки, судячи з топографії навколишньої території, немає абсолютно ніяких підстав припускати можливість наявності укріплення цього передмістя, навряд чи його поява була б можливою у разі існування реальної скіфської загрози, незалежно від правового статусу й етнічної приналежності жителів передмістя. Стосовно жителів ольвійського передмістя К.К. Марченком було висловлене припущення щодо їх нижчого соціального статусу, ніж жителів власне міста, і взагалі щодо їх переважно варварського етносу⁶⁰. Якщо з першим положенням — нижчим соціальним статусом жителів передмістя — можна практично цілком погодитися, то стосовно визначення їх етносу аргументація автора є недостатньо переконливою і суперечить фактичному матеріалу. Комплекс матеріальної і духовної культури населення передмістя, включаючи житла і ліпну кераміку(!) (основний, на думку К.К. Марченка, етнокритерій), повністю ідентичний такому ж у жителів міста⁶¹. Тому, всупереч наявним матеріалам, характеризувати жителів передмістя як варварів, а саме передмістя як «резервацію»⁶² на основі, головним чином, того, що воно було свідомо винесене за межі міста (за наявності в самому місті вільних територій), знаходилося в порівнянні з містом у гірших природних умовах (відсутність води і природних оборонних рубежів), не мало кам'яного будівництва і що тривалість його існування в землянковому вигляді становила близько 75 років⁶³, на наш погляд, достатніх підстав немає. По-перше, для розміщення переважної частини жителів сільської округи будь-яких вільних територій всередині міста не вистачило б. Роботи останніх років показали, що вже наприкінці

VI ст. якусь частину терасної Ольвії було забудовано ⁶⁴. Інакше кажучи, поява передмістя за межами Ольвії була обумовлена не вольовим рішенням, а просто нестачею вільних територій всередині міста. По-друге, тривалість існування землянкової забудови передмістя і відсутність наземного кам'яного будівництва цілком можуть пояснюватися низьким соціальним і економічним станом його жителів. У зв'язку з цим зазначимо, що встановлена нами закономірність появи на початковій стадії розвитку античних міст Північного Причорномор'я землянкової (маються на увазі як землянки, так і напівземлянки) забудови з її подальшою заміною звичайним наземним будівництвом ⁶⁵ останнім часом знайшла і своє досить чітке хронологічне визначення. Так, Ю.Г. Виноградов зазначає, що час існування землянкової забудови для майже всіх північнопричорноморських міст на початковій стадії їх розвитку становив приблизно 70—80 років ⁶⁶.

У цій ситуації з урахуванням вищенаведеного виникнення передмістя уявляється більш реальним пояснювати потребою розміщення тут населення, діяльності якого була пов'язана не тільки з сільським господарством, а й з будівництвом у самій Ольвії. У цьому випадку, очевидно, показовим є факт збігу часу існування передмістя з етапом активного будівництва в місті, початком масового наземного будівництва в Ольвії у першій половині V ст. і з остаточним становленням її як античного міста до початку — першої третини IV ст., коли, зокрема, здійснюється будівництво оборонних стін з сирцевої (невипаленої) цегли ⁶⁷. Саме жителі передмістя могли скласти основний контингент будівельників.

Нарешті, уявний військовий тиск скіфів, що ніби призвів до ліквідації хори, мав би знайти хоч щонайменше відображення в археологічних джерелах. Однак будь-яких слідів катастрофічної загибелі поселень ніде не виявлено. Поселення руйнувалися поступово. Не виключено також, що деякі поселення (таких приблизно налічується близько десятка) в різних частинах великої хори продовжували існувати, можливо, з невеликими перервами, і протягом майже всього V ст. ⁶⁸. Останнє, однак, потребує додаткових досліджень.

У зв'язку з цим підкреслимо таке. Як відомо, у IV ст., за часів Атея, Велика Скіфія досягла найвищого рівня розвитку ⁶⁹. Очевидно, на цей час слід би було чекати і максимальної, принаймні економічної, залежності Ольвії від скіфів. А в цьому разі, якщо слідувати логіці прихильників «протекторату», Ольвія не мала б своєї хори. Насправді ж відбувалося зворотне явище — з останньої третини V ст. починає поступово знову відроджуватися велика ольвійська хора. Інакше кажучи, ми не бачимо достатніх підстав пов'язувати можливі ворожі дії скіфів зі скороченням великої хори Ольвії або тим більше скороченням хори доводити наявність цих дій.

Прихильниками гіпотези щодо скіфської загрози акцентується увага на нібито комплексності посередніх причин. З перелічених вище маються на увазі, зокрема, одночасність припинення життя поселень ольвійської хори, редукція території Березанського поселення, зростання ольвійського передмістя, зміна комплексу ліпної кераміки — панування форм, близьких до поширених на Кам'янському городищі, зведення в Ольвії фортечних мурів ⁷⁰.

Однак, як показано вище, саме комплексність цих причин відсутня, оскільки припинення життя поселень сільської округи Ольвії і різке збільшення її передмістя хронологічно розділені не менш, ніж чвертю століття. Зростання передмістя відбувалось до середини — другої половини V ст. і може пояснюватися скоріше необхідністю розміщення робочої сили для широкого міського будівництва. Не спостерігається так само, як вже наголошувалося, і редукції території Березани. Не може свідчити про наявність комплексності непрямих причин на користь скіфської загрози панування в Ольвії форм ліпної кераміки, близьких до таких Кам'янського городища, оскільки виникнення останнього охоплює час не раніше межі V—IV ст. ⁷¹. Крім того, в культурних шарах Ольвії, як і раніше, залишається невисоким відсоток ліпного посуду, який пов'язується нашими опонентами з присутністю у складі населення варварів. Якщо виходити з останнього, то це свідчить саме про відсутність будь-яких досить значних змін варварської складової.

З усього викладеного залишається тільки будівництво оборонних стін, про існування яких ми можемо судити лише на основі даних Геродота. Ніяких прямих археологічних або письмових свідчень зведення в Ольвії в першій чверті V ст. (тобто під час гаданої конфронтації зі скіфами) оборонних стін немає. Їх наявність можна припускати лише теоретично. Єдине, що можна стверджувати, це те, що під час відвіду-

вання Ольвії Геродотом, тобто через якийсь час після загибелі Скіла, в середині V ст. Ольвія вже мала укріплення. Проте в зв'язку з цим треба зауважити, що будівництво оборонних стін не може служити однозначно доказом існування конфронтації зі скіфами. Як відомо, в грецькій містобудівній традиції зведення оборонних стін було однією з першочергових завдань після заснування міста, і оскільки будівництво стін може належати до часу становлення Ольвії як міста, в їх появі навряд чи потрібно шукати будь-які зовнішні причини.

Таким чином, наведені вище факти, ні кожний окремо, ні усі разом, не можуть служити доказом існування скіфської загрози.

Звертаючись до питання щодо можливості існування скіфського «протекторату» за часів Скіла, зазначимо, що спроби поставити Ольвію під «протекторат» почалися ще у XIX ст. Вони ґрунтувалися лише на скіфському логосі Геродота ⁷² і зазнали критики з боку ще В. Латишева ⁷³. Дійсно, вбачати в розповіді Геродота про Скіла будь-які безпосередні свідчення на користь залежності Ольвії від цього скіфського царя важко. Запропонований же Ю.Г. Виноградовим високопрофесійний і дотепний аналіз розповіді про Скіла ⁷⁴ побудований на такій великій кількості припущень, у кращому випадку альтернативних, що без додаткової, досить переконливої фактичної інформації (яка базується на інших джерелах) навряд чи може свідчити на користь встановлення Скілом економічного контролю над Ольвією. Контролю, що призвів ніби до згорання хори і перетворення Ольвії в торговий трансагент скіфів ⁷⁵. Як така додаткова інформація притягується, приблизно все те саме, про що йшлося вище стосовно скіфської військової загрози, існування якої обґрунтовується, зокрема, як вже наголошувалося, наявністю поховань кочових скіфів, що ніби «тісно обступили північний кордон Ольвійської держави» ⁷⁶, насильно убитих у некрополі Ольвії і Березані, зведенням навколо Ольвії оборонних стін, запусінням Ольвійської хори, редукацією території Березанського поселення.

Про все це і, в тому числі про малоймовірність перетворення Ольвії в торговельного трансагента скіфів, вже йшлося, і тут немає потреби повторюватися. У нас немає надійних конкретних фактів на користь встановлення Скілом «протекторату» над Ольвією.

Більше того, це не впливає ні з розповіді Геродота про Скіла, де про можливе протекторство Скіла над Ольвією може свідчити практично в основному одна фраза щодо закриття міських воріт Ольвії під час перебування там Скіла (в трактуванні Ю.Г. Виноградова), ні з гіпотези стосовно протекторства Скіла над Ніконієм ⁷⁷.

Так, в епізоді із замкненням воріт під час перебування Скіла в Ольвії Ю.Г. Виноградов дослівному перекладу фрази «замикав ворота» ⁷⁸ протиставляє, виходячи тільки з свого концептуального підходу, що має на увазі «диктат скіфських царів» (а цей підхід являє собою не більш ніж одну з кількох можливих гіпотез), довільний переклад Ф.Г. Міщенко, Г.О. Безсмертного, Є.О. Стратановського — «*велів, наказував* замикати ворота» ⁷⁹. Однак імперативна форма перекладу, що пропонується, не знаходить підтвердження про покровительську роль Скіла щодо Ольвії в інших місцях розповіді Геродота. Крім того, навіть якщо прийняти цей варіант перекладу, що загалом є насильством над джерелом, то тут можливе й інше значення. Природно, в тексті Геродота малося на увазі при будь-якому перекладі, що Скіл навряд чи власне сам мав закривати ворота. Питання полягає в тому, кому він міг наказувати (а може не наказувати, а доручати або просити?) зробити це? Підтримка ж Скіла ольвіополітими, які охороняли ворота, щоб ніхто зі скіфів не побачив Скіла в еллінському одязі, свідчить скоріше про дружні рівноправні відносини, ніж про будь-яку залежність ольвіополітів від скіфів. Рівним чином і той факт, що скіфи повстали проти Скіла не одразу після того, як дізналися про його посвячення у тайнства Діоніса Вакхічного, а тільки після його повернення додому, свідчить не стільки про наявність сильної опори у Скіла в Ольвії, якої могли б побоюватися скіфи, скільки про природне прагнення скіфів вирішувати свої внутрішні проблеми у власному світі.

Гіпотеза щодо протекторату Скіла над Ніконієм, враховуючи наявність конкретної історичної особистості і збіжних за часом монет з її ім'ям, знайдених в Ніконії ⁸⁰, уявляється вірогіднішою ніж гіпотеза про протекторат над Ольвією. Логічним виглядає у зв'язку з цим і припущення В.А. Анохіна про те, що Скіл, скоріш за все, мав намір будувати «свою, незалежну від Ольвії, торгіву і фінансову політику» на базі грецького Ніконія ⁸¹. Дійсно, для економічних цілей скіфського царя, зокрема торговельних, безумовно, більшою мірою могло підходити невелике місто, яке розта-

шовувалося на каботажному морському шляху ближче до античних середземноморських міст, ніж Ольвія. Проте з цього — факту карбування у Ніконії власної монети і можливого, але загалом також гіпотетичного, «протекторату» Скіла над Ніконієм — аж ніяк не витікає встановлення «протекторату» і над Ольвією — великим античним центром. Більше того, виникає питання: якщо протектор Ніконія Скіл відливав там монету зі своїм ім'ям, причому на зразок ольвійської, то чому він цього не робив в Ольвії?

Переходячи до заключного етапу «протекторату», пов'язаного з гаданим скіфським правителем (або намісником) Емінаком, зазначимо, що і тут жодного прямого свідчення на користь існування «протекторату» поки що немає. Система доказів на користь існування «протекторату» Емінака значною мірою базується на аналізі Геродотової розповіді про Скіла (?!). Ті ж факти, що залучаються для цього, різночасові, в більшості ненадійно датовані, а їх інтерпретація багатозначна.

Аргументація прихильників наявності «протекторату» Емінака зводиться до такого. По-перше, це карбування в Ольвії срібних статерів з ім'ям Емінака і зображенням Геракла у левовій шкурі (ніби міфологічного предка скіфського царя Емінака), який натягує тятину лука⁸². По-друге, — знахідка фрагмента мірної посудини — ойнохойї, на якому є відбиток реверса згаданої монети⁸³. Крім аргументів, розглянутих вище у зв'язку зі скіфською загрозою і Скілом (використання більшості з яких у випадку з Емінаком методично не виправдано), наводяться також як докази відносно збільшення числа негрецьких імен в просопографії Ольвії V ст. у порівнянні з іншими етапами і зникнення зі складу жителів фракійців. Додається також ще один аргумент — розширення ольвійської агори.

Найвразливішим місцем є датування статерів Емінака. Зазначимо, що з 25 відомих нині монет Емінака⁸⁴ всього лише дві мають археологічний контекст — це монети з розкопок Ольвійської експедиції 1971 і 1989 рр.⁸⁵ У першому випадку попадання монети в культурний шар городища, судячи з найпізніших речей археологічного супроводу, може датуватися часом не раніше третьої чверті V ст. до н. е. Саме до того часу належить найбільш пізній матеріал із заповнення ями, в якій було знайдено монету⁸⁶. В іншому випадку, за стратиграфічних умов знахідки момент, у якій монета потрапила до культурного шару, навряд чи міг відбутися раніше першої чверті IV ст. до н. е. Автори останньої знахідки зазначають, що монета знаходилася в отворі (діаметром 5—6 см) в підлозі приміщення, що служив для установки жердини. Саме ж приміщення було перебудоване не пізніше першої чверті IV ст. до н. е.⁸⁷ Інакше кажучи, монета могла попасти в цей отвір тільки після того, коли жердину під час перебудови було виїнято зі свого гнізда.

Відсутність достатньої кількості надійно датованих за археологічним контекстом монет обумовила їх хронологізацію на основі, головним чином, стилістичного аналізу зображень і відповідно призвела до великого хронологічного розкиду — від початку V ст. до середини IV ст.⁸⁸ П.О. Каришковський звужив цей інтервал. Він відніс монети Емінака в двох останніх своїх роботах до середини V ст.⁸⁹ або 460—440 рр.⁹⁰ У зв'язку з цим слід наголосити, що не цілком зрозуміло, чому дослідник, вміщуючи статери Емінака між кіпрськими монетами Баалмелека (479—449) і фіванськими статерами (446—426), довільно визначає верхню межу випуску статерів Емінака 460 р. Тут логічніше говорити про середину або навіть третю чверть століття, особливо враховуючи дві згадані вище монети, які супроводжував археологічний контекст. У зв'язку з цим також зазначимо, що хоча датування за стилістичними особливостями, безумовно, заслуговує на увагу, однак, у нашому випадку треба враховувати те, що статери Емінака карбувалися в державі, досить далекій від Фів або Кіпру. Це була монета держави, розташованої на краю ойкумени, і тому включати її у загальний стилістичний ряд з монетами Середземномор'я, маючи на увазі визначення її хронології, досить ризиковано.

Отже, необхідно констатувати, що датування статерів Емінака має далеку від стовідсоткової вірогідність. Найбільш ймовірно монети Емінака відносити все ж таки до 40-х років V ст. (або навіть до його третьої чверті).

Немає однозначного рішення і щодо питання про те, з чим пов'язана поява зображення Геракла, який натягує тятину лука, на статерах Емінака. По-перше, як зазначав і сам П. Каришковський, подібні зображення відомі не тільки в Ольвії, а й на фіванських статерах, а також монетах Баалмелека⁹¹, тобто ольвійські монети за стилістичними особливостями знаходяться у межах античної іконографії.

По-друге, якщо виходити з припущення про те, що на аверсі монет Емінака відображена легенда про походження скіфів, тобто там зображений Геракл-Таргитаї, котрий демонструє, як треба натягнути тятину лука, то виникає питання, чому, якщо йти за цією легендою, викладеною Геродотом, на монетах Емінака на лучнику немає зображення пояса із золотого чашею. Адже Геродот згадає не тільки лук, а й пояс з чашею як дві неодмінні умови передачі влади сину⁹². На можливість наявності пояса з чашею ні на одній з монет Емінака немає й натяку. Як слухно зауважує А.С. Русяєва, відсутній на зображенні Геракла і другий лук, про який згадає Геродот⁹³. Нарешті, ця етногонична легенда є тільки однією з трьох легенд про походження скіфів, наведених Геродотом, у реальності якої він сам сумнівається, хоча і почув її від ольвіополитів⁹⁴.

Однак всі ці питання і суперечності відповідають, якщо погодитися з результатами аналізу понтійської легенди про Геракла, нещодавно здійсненим А.С. Русяєвою. Дослідниця дійшла висновку про те, що підстав для ототожнення Геракла з Таргитаєм немає, а, отже, відсутні й підстави для гіпотези стосовно того, що на статерах Емінака відображено етногоничну легенду про походження скіфів⁹⁵. Як уважає А.С. Русяєва, «Таргитаї — первопродок трех правителей одного племени, Геракл — родоначальник (Stammvater) трех эпонимов», в іменах котрих «представлены названия трех различных племен — агафирсов, гелонов, скифов (сколотов), которых лишь благодаря мифологической традиции эллинов возводят к одному роду»⁹⁶. При цьому характерно, що близькі за змістом міфи містяться у Діодора і Діонісія Галікарнаського, але щодо Сицилії та Італії⁹⁷. Природно, якби статери Емінака належали скіфському правителю, то на їх аверсі логічно було б чекати відображення сцени не з понтійської легенди, а зі скіфської міфології. Таким чином, зображення на статерах Емінака Геракла скоріше за все відношення до Таргитаю і легенди про походження скіфів не має.

Немає також вагомих підстав уважати носія імені Емінака скіфським або взагалі варварським царем. Це ім'я, крім ольвійських статерів, більше ніде в Північному Причорномор'ї не трапляється, зате воно відомо в Малій Азії, і навіть, якщо допустити його варварську етимологію, то його носій зовсім не обов'язково мав бути варваром за етнічним походженням⁹⁸. Проте і можливість варварської етимології цього імені не знаходить одностайного визнання у фахівців. Зокрема, В.Ф. Столба припускає можливість приналежності цього імені грецькій мові і принаймні підкреслює, що визначальний при цьому критерій не може бути етнодіагностичною ознакою, оскільки властивий не тільки іранській мові⁹⁹. Більше того, якщо вийти з припущення В.Ф. Столби щодо грецького походження імені Емінак, то і зображення на статерах Емінака Геракла — героя-родоначальника дорійців — цілком логічне¹⁰⁰.

Все це робить вельми вірогідною гіпотезу про те, що ім'я Емінак на ольвійських статерах могло належати епоніму, який не був варваром¹⁰¹, і, отже, факт карбування в Ольвії цих монет навряд чи може бути одним з вирішальних доказів на користь існування скіфського «протекторату».

Чим пояснити появу монет Емінака в Ольвії (їх ольвійське походження нині, як здається, ні у кого сумнівів не викликає), наголосити важко. У зв'язку з цим нам уявляється досить вірогідною гіпотеза, висловлена Орешниковим з приводу того, що Емінак міг бути магістратом¹⁰². Очевидно, є перспективи розвитку версії щодо випуску цих монет, коли Емінак був епонімом — представником союзу мольпів¹⁰³. Ймовірним є і храмовий випуск цих монет. Адже, можливо, зовсім не випадково вже у середині VI ст. у Гілеї був споруджений вівтар Геракла¹⁰⁴. Таким чином, з урахуванням усього зазначеного скіфська версія походження монет Емінака нам уявляється недостатньо обгрунтованою.

З приводу другого аргументу прихильників «протекторату» — штемпеля на горлі ойнохойї із зображенням реверса монети Емінака з емблематикою Ольвії — можна констатувати тільки синхронність цих подій: випуску монети і клейміння ойнохойї. Факт наявності відбитку реверса монети на ойнохойї якраз свідчить про те, що Емінак був, скоріш за все, епонімом і відповідав за міри маси і об'єму.

Нарешті, незрозуміло, чим може послужити на користь гіпотези щодо «протекторату» факт розширення ольвійської агори. Факт, який повною мірою може пояснюватися внутрішніми потребами самої Ольвії.

Закономірно виникає питання: якщо «протекторат», нехай навіть тільки економічний, мав місце протягом щонайменше чверті віку — від Скіла (друга чверть V ст.)¹⁰⁵

до Емінака (середина — третя чверть V ст. включно), — і саме в цей час Ольвію відвідав Геродот ¹⁰⁶, то дуже дивно, чому ця залежність поліса від скіфів, досить важлива для тих та інших, не відображена у праці історика? Адже давно встановлено, що Геродота самі по собі північнопричорноморські поліси не цікавили — «их описання вспливає тільки тогди та тільки в той мере, в якій они звязаны со Скифией» ¹⁰⁷. Малоймовірно, щоб Геродот пройшов повз такої важливої події, як досить тривалий протекторат скіфів над Ольвією, якщо він дійсно мав місце.

Підсумовуючи вищенаведене, підкреслимо, що інтерпретація археологічних фактів на користь реальності скіфської військової експансії і знаходження Ольвії у V ст. під скіфським «протекторатом» викликає більше запитань, ніж дає відповідей. Наявні археологічні факти, з урахуванням інтерпретаційної хиткості історичних реконструкцій, що ґрунтуються, головним чином, на скіфській розповіді Геродота, цілком дозволяють дотримуватися погляду про те, що друга — третя чверті V ст. у житті Ольвії були часом мирного самостійного незалежного розвитку поліса, пов'язаного зі становленням Ольвії як міста.

Тенденція перебільшення міри залежності Ольвії від варварського оточення, зокрема у V ст., потребує суттєвого корегування. У зв'язку з цим виникає насамперед питання, яке прихильники скіфської експансії ставлять, звичайно, на друге місце, приділяючи основну увагу доказам наявності загрози і залежності Ольвії. Це питання про те, від кого конкретно і на скільки реально могла залежати чи то у військово-політичному, чи то в економічному відношенні Ольвія. Ще В.А. Льїнська та О.І. Тереножкін зазначали, що аж до середини V ст. до н. е. в Північно-Західному Причорномор'ї відсутній археологічно виражений центр кочових скіфів ¹⁰⁸. Природно, в цьому разі може йтися лише про кочовиків, оскільки землеробство в степу, за археологічними даними, ще було відсутнє ¹⁰⁹. За час, який пройшов після видання монографії В. Льїнської, О. Тереножкіна, практично нічого принципово не змінилося. Як і раніше, йдучи за К. Марченком, можна наголосити, що у північнопричорноморському степу наприкінці VI — першій половині V ст. відсутні виразні сліди наявності єдиного могутнього угруповання номадів ¹¹⁰, яке дійсно могло би являти собою реальну загрозу для Ольвії.

Останнє дає всі підстави для сумнівів щодо можливості «целенаправленной и чуть ли не планомерной политики Скифского царства» ¹¹¹, принаймні в першій половині V ст. Більше того, як слушно уважають автори цієї думки, навіть якщо могли б у V ст. утворюватися окремі об'єднання скіфів, вони за умов явної відсутності значної соціально-економічної стратифікації навряд чи могли б бути довготривалими ¹¹². Звідси закономірно виникає питання, про яку тоді цілеспрямовану й планомірну політику скіфів і тим більше «протекторат» стосовно, зокрема, Ольвії може йтися?

Конкретне вирішення проблеми визначення центру, звідки могла би вийти дійсно реальна скіфська загроза у першій половині V ст., заслуговує спеціального розгляду, оскільки досі щодо Ольвії звичайно йдеться взагалі про скіфів, причому персоналіфікація окремих правителів поки нічого не дає для конкретного з'ясування питання. А оригінальна гіпотеза К.К. Марченка щодо розміщення такого центру у Північній Добруджі ¹¹³ потребує додаткових серйозних розробок, оскільки занадто значною була відстань між Добруджею і Ольвією для здійснення скіфами реального систематичного контролю над полісом і тим більше тиску на нього.

¹ *Виноградов Ю.Г.* Политическая история Ольвийского полиса. VII—I вв. до н. э. Историко-эпиграфическое исследование. — Москва, 1989. — С. 107; *Vinogradov J.* Zur Klassifizierung der griechisch-barbarischen Abhängigkeitsverhältnisse der vorrömischen Zeit im pontischen Raum // *Hellenismus. Beiträge zur Erforschung von Akkulturation und politischer Ordnung in den Staaten des hellenistischen Zeitalters. Akten des Internationalen Hellenismus-Kolloquiums* (9—14 März, 1994, Berlin). — Tübingen, 1996. — S. 429—430.

² *Виноградов Ю.Г.* Указ. соч. — С. 82—121.

³ *Марченко К.К.* К проблеме греко-варварских контактов // *Stratum plus*. — С.-Петербург; Кишинев; Одесса. — 1999. — № 3. — Скифский квадрат. — С. 145—172.

⁴ *Анохин В.А.* Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья. — Киев, 1989. — С. 15—17; *Русяева А.С.* Религия и культы античной Ольвии. — Киев, 1992. — С. 126; *Крыжицкий С.Д., Лейпунская Н.А.* Ольвия. Раскопки. История. Культура. — Николаев, 1997. — С. 23, 24; *Крыжицкий С.Д., Зубар В.М., Русяева А.С.* Античні держави Північного Причорномор'я. — К., 1998. — С. 97—100; *Крыжицкий С.Д., Русяева А.С., Крапивина В.В.,*

Лейпунская Н.А., Скржинская М.В., Анохин В.А. Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. — Киев, 1999. — С. 94—97, 152—154.

⁵ Виноградов Ю.Г. Указ. соч. — С. 120.

⁶ Виноградов Ю.Г. Там же.

⁷ Виноградов Ю.Г. Там же. — С. 121.

⁸ Виноградов Ю.Г. Синопа и Ольвия в V в. до н. э. // ВДИ. — 1981. — № 3. — С. 59.

⁹ Марченко К.К. Указ. соч. — С. 147, 148.

¹⁰ Марченко К.К. Там же. — С. 164.

¹¹ Скуднева В.М. Архаический некрополь Ольвии. Публикация одной коллекции. — Ленинград, 1988. — С. 7.

¹² Козуб Ю.И. Некрополь Ольвии V—IV ст. до н. э. — К., 1974. — С. 15.

¹³ Марченко К.К. Указ. соч. — С. 165.

¹⁴ Козуб Ю.И. Вказ. праця. — С. 12.

¹⁵ Виноградов Ю.Г. Синопа и Ольвия... — С. 59; Марченко К.К. Модель греческой колонизации Нижнего Побужья // ВДИ. — 1980. — № 1. — С. 142, сн. 58.

¹⁶ Herod., IV, 53, 56, 71.

¹⁷ Ковпаненко Г.Т., Бунятян Е.П. Скифские курганы у с. Ковалевка Николаевской области // Курганы на Южном Буге. — Киев, 1978. — С. 133, 135, 140, 141, 145.

¹⁸ Ковпаненко Г.Т., Бунятян Е.П. Указ. соч. — С. 147 и сл.

¹⁹ Черненко Е.В., Бессонова С.С., Болтрик Ю.В., Полин С.В., Скорый С.А., Бокий Н.М., Гребенников Ю.С. Скифские погребальные памятники степей Северного Причерноморья. — Киев, 1986. — С. 345.

²⁰ Ковпаненко Г.Т., Бунятян Е.П., Гаврилюк Н.А. Раскопки курганов у с. Ковалевка // Курганы на Южном Буге. — Киев, 1978. — С. 128.

²¹ Виноградов Ю.Г. Политическая история... — С. 107, сн. 114.

²² Гребенников Ю.С. Памятники степного Побужья IX—III вв. до н. э.: Автореф. дис... канд. ист. наук. — Киев, 1989. — С. 7, 8. Взагалі проблеми зіставлення з певними поселеннями, етнічної атрибуції, датування та трактування курганних поховань у Нижньому Побужжі в VI—V ст. до н. е. в історичному контексті досить цікава, але, на жаль, вони поки що не знайшли свого дослідника. В дисертації Ю.С. Гребеннікова (1989) ця тема пролунала у контексті величезного хронологічного діапазону, що і обмежило можливості її більш повного розкриття. Крім того, таке становище великою мірою пояснюється досить незначними відомостями про цю категорію джерел. Виключення в останньому випадку являє собою лише Марицинський могильник (Ebert M. Ausgrabungen auf dem Gute Maritzin // Prachistorische Zeitschrift. — 1913. — Bd. V. — 81 S.), який, однак, не має задовільної інтерпретації і, звичайно, досить широко датується — кінцем VI—V ст. до н. е. (Мурзин В.Ю. Скифская архаика Северного Причерноморья. — Киев, 1984. — С. 43).

²³ Гребенников Ю.С. Указ. соч. — С. 10.

²⁴ Гребенников Ю.С. Там же. — С. 9.

²⁵ Козуб Ю.И. Указ. соч. — С. 9.

²⁶ Мурзин В.Ю. Указ. соч. — С. 43.

²⁷ Яценко И.В. Скифия VII—V вв. до н. э.: Археологические памятники степного Приднепровья VII—V вв. до н. э. // Тр. ГИМ. — 1959. — Вып. 36. — С. 72.

²⁸ Липавский С.А., Снытко И.А. Курганы раннего времени в урочище Чертоватое и некоторые проблемы населения Ольвийской хоры // Липавский С.А., Снытко И.А. Материалы по археологии Ольвии и ее окружи. — Киев, 1990. — С. 4—7.

²⁹ Herod. IV, 17; Доватур А.И., Каллистов Д.П., Шишова И.А. Народы нашей страны в «Истории» Геродота. Тексты, перевод, комментарий. — Москва, 1982. — С. 224 и сл.

³⁰ Скуднева В.М. Погребения с оружием из архаического некрополя Ольвии // ЗОАО. — 1960. — 1 (34). — Приложение 2.

³¹ Виноградов Ю.Г. Политическая история... — С. 87.

³² Доманский Я.В., Виноградов Ю.Г., Соловьев С.Л. Основные результаты работ Березанской экспедиции // Итоги работ археологических экспедиций Государственного Эрмитажа. — Ленинград, 1989. — С. 59, 60.

³³ Ганжа А.И., Мошкова Л.В., Отрешко В.М. Раскопки архаического поселения на Березанском лимане // АО 1977 г. — Москва, 1978. — С. 310.

³⁴ Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М. Сельская округа Ольвии. — Киев, 1989. — С. 31—36. За підрахунками В.М.Отрешко, населення тільки самої сільської округи Ольвії (без урахування Ольвії і Березані) могло досягати десятка тисяч осіб (Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М. Указ. соч. — С. 36). Звичайно, як і будь-які інші палеодемографічні розрахунки, цю цифру не можна абсолютувати. Проте і згодиться з К.К. Марченком у тому, що кількість переселенців у пізньоархаїчні часи становила усього кілька сотень або у кращому випадку 1—2 тисячі (Марченко К.К. «Стихийная линия» греческой колонизации или к вопросу о характере и путях формирования сельского населения Северо-Западного Причерноморья позднеархаического периода // ВДИ. — 1994. — № 4. — С. 98), достатніх підстав немає. Це за наявності 107 сільських поселень! У зв'язку з цим

значимо, що з цих 107 поселень 45 мали площу до 1 га, 10 — 1 га, 17 — до 2 га, 11 — до 3 га, по одному поселенню — до 4, 6, 7, 8, 9, 10, 20 (два поселення), 50 і 70 га, 6 поселень мали площу до 5 га (*Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Отрешко В.М.* Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта). — Киев, 1990, Табл. 1—4). Таким чином, сумарна площа поселень становила близько 356 га. Звідси виходить, що навіть якщо уважати, що на один ойкос мало припадати удвічі більше землі, ніж це було встановлене розкопками (*Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М.* Сельская округа... С. 36), тобто близько 0,4 га, то і в цьому разі кількість населення хори мала становити близько 5 тис. осіб ($356 : 0,4 \times 5 = 4450$). Це за мінімального складу сім'ї у 5 осіб і щонайменшої щільності забудови сільських поселень. Очевидно, не меншу кількість населення могли мати разом Ольвія та Березань, де щільність забудови була міської, а площа окремого ойкоса не перевищувала 0,01—0,02 га (про принципи підрахунків міського населення див.: *Крыжицкий С.Д.* К вопросу об определении количества населения в греческом эллинистическом городе // Причерноморье в эпоху эллинизма. Материалы III Всесоюз. симпозиума по древней истории Причерноморья. Цхалтубо-1982. — Тбилиси, 1985. — С. 94—103).

³⁵ *Черненко Е.В.* Скифские лучники. — Киев, 1981. — С. 134.

³⁶ *Скуднова В.М.* Архаический некрополь Ольвии. Публикация одной коллекции. — Ленинград, 1988. — С. 28.

³⁷ *Назаров В.В.* Новые находки наконечников стрел из архаических поселений Нижнего Побужья // Античные древности Северного Причерноморья. — Киев, 1988. — С. 179.

³⁸ *Виноградов Ю.Г.* Политическая история... — С. 88, 89.

³⁹ *Марченко К.К., Доманский Я.В.* Античное поселение Старая Богдановка 2 // Археол. сборник. — Ленинград, 1981. — № 22. — С. 66 и сл.

⁴⁰ Конструкція цих стін абсолютно не відповідає вимогам до фортифікаційних споруд. Кам'яні цоколи з обох фасадів стін не були несучою конструкцією. Вони правили за облицювання глинобитної стіни з метою захисту низу стін від руйнування при атмосферних опадах.

⁴¹ *Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М.* Сельская округа... — С. 55.

⁴² *Марченко К.К.* К проблеме... — С. 147; *Он же.* Варвары в составе населения Березани и Ольвии. — Ленинград, 1988. — С. 114—117, 121—123.

⁴³ *Марченко К.К.* Варвары в составе населения... — С. 121.

⁴⁴ *Гаврилюк Н.А.* История экономики Степной Скифии VI—III вв. до н. э. — Киев, 1999. — С. 248, табл. 5, 10.

⁴⁵ *Марченко К.К.* К проблеме... — С. 155 и сл.

⁴⁶ *Книпович Т.Н.* Население Ольвии в VI—I вв. до н. э. по данным эпиграфических источников // МИА. — 1956. — № 50. Приложение 1; *Виноградов Ю.Г.* Варвары в просопографии Ольвии // ДСПВГК. — Тбилиси, 1981. — С. 134, 135.

⁴⁷ *Виноградов Ю.Г.* Политическая история... — С. 105, прим. 107.

⁴⁸ *Копейкина Л.В.* Новые данные об облике Березани и Ольвии в архаический период (истоки строительной традиции) // СА. — 1974. — № 2. — С. 193 и сл.

⁴⁹ *Лавин В.В.* Греческая колонизация Северного Причерноморья (критический очерк отечественных теорий колонизации). — Киев, 1966. — С. 121.

⁵⁰ *Марченко К.К.* Модель... — С. 142; 1991. — С. 23; *Виноградов Ю.Г.* Политическая история... — С. 83.

⁵¹ *Крыжицкий С.Д.* Ольвия. Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов. — Киев. — 1985. — С. 63; *Крыжицкий С.Д., Отрешко В.М.* К проблеме формирования ольвийского полиса // Ольвия и ее округа. — Киев, 1986. — С. 15; *Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М.* Указ. соч. — С. 95; *Крыжицкий С.Д., Лейтунська Н.О.* Ольвія у другій чверті V ст. — 331 р. до н. е. // Давня історія України. Скіфо-антична доба. — К., — 1998. — Т. 2. — С. 301—302.

⁵² *Крыжицкий С.Д., Отрешко В.М.* Указ. соч. — С. 14, 15.

⁵³ *Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М.* Указ. соч. — С. 122, 123.

⁵⁴ *Виноградов Ю.Г.* Политическая история. — С. 104.

⁵⁵ *Гаврилюк Н.А.* История экономики Степной Скифии VI—III вв. до н. э. — Киев, 1999. — С. 268 и сл.

⁵⁶ *Щеглов А.Н.* Северопонтийская торговля хлебом во второй половине VII—V вв. до н. э. // Причерноморье в VII—V вв. до н. э. — Вани; Тбилиси, 1987. — С. 99—121; *Крыжицкий С.Д., Щеглов О.М.* Про зерновий потенціал античних держав Північного Причерномор'я // Археологія. — 1991. — № 1. — С. 54; *Отрешко В.М.* Про основи економіки Березанського поселення // Археологія. — 1994. — № 2. — С. 114; *Лейтунська Н.О.* Економіка Ольвійської держави в V ст. до н. е. // Археологія. — 1995. — № 3. — С. 20.

⁵⁷ *Гаврилюк Н.А.* История экономики... — С. 266, 267.

⁵⁸ *Гаврилюк Н.А.* История экономики... — С. 266, 267.

⁵⁹ *Крыжицкий С.Д.* Ольвия. Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов. — Киев, 1985. — С. 63. За думкою Ю.І. Козуб, тут наприкінці VI ст.

виникає короткочасне поселення. Початок же забудови передмістя відбувається, головним чином, у середині — другій половині V ст. (Козуб Ю.І. Передмістя Ольвії // Археологія. — 1979. — № 29. — С. 4—7). Однак головним доказом на користь хронологічного розриву між цими двома структурами є лише факт наявності тонкого стерильного лесового прошарку, який відокремлював напівземлянки поселення від напівземлянок передмістя. Крім того, відповідно до супровідного матеріалу, датування ранніх комплексів занадто занижене (Крыжицкий С.Д., Русяева А.С. Найдавніші житла Ольвії // Археологія. — 1978. — 28. — С. 23). Це урахуванням надто малої кількості ранніх комплексів у порівнянні з більш пізніми навряд чи може слугувати достатньою підставою для висновку щодо наявності досить значного хронологічного розриву. І ранні, і пізніші комплекси належали одній і тій же структурі — передмістю.

⁶⁰ Марченко К.К. К вопросу о так называемом предместье Ольвии // ВДИ. — 1982. — № 3. — С. 135.

⁶¹ Козуб Ю.І. Вказ. праця. — С. 29.

⁶² Марченко К.К. К проблеме.... — С. 154.

⁶³ Марченко К.К. Вказ. праця. — С. 152 и сл.

⁶⁴ Крыжицкий С.Д., Назарчук В.И. Новый памятник строительства позднеархаической Ольвии // Древнее Причерноморье. Краткие сообщ. Одес. археол. об-ва. — Одесса, 1994.

⁶⁵ Крыжицкий С.Д. Жилые дома античных городов Северного Причерноморья (VI в. до н. э. — IV в. н. э.). — Киев, 1982. — С. 19 и сл., с. 150 и сл.; *Он же*. С.Д. Архитектура античных государств Северного Причерноморья. — Киев, 1993. — С. 55 и сл.

⁶⁶ Виноградов Ю.А. Греческая колонизация и греческая урбанизация Северного Причерноморья // Stratum plus. — 1999. — № 3. Скифский квадрат. — С. 106 и сл.

⁶⁷ Крыжицкий С.Д. Ольвия. Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов. — Киев, 1985. — С. 68, 86.

⁶⁸ Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Отрешко В.М. Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта). — Киев, 1990. — С. 43.

⁶⁹ Черненко Є.В. Політична історія племен Північного Причорномор'я у скіфську епоху // Давня історія України. Скіфо-антична доба. — Київ, 1998. — Т. 2. — С. 65.

⁷⁰ Доманский Я.В. Ольвия и варвары в V в. до н. э. // ДСПВГК. — Тбилиси, 1981. — С. 160.

⁷¹ Гаврилюк Н.А. История экономики.... — С. 61.

⁷² Herod. IV, 78—80.

⁷³ Латышев В.В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. — Спб. — 1887. — С. 45.

⁷⁴ Виноградов Ю.Г. Политическая история... — С. 95 и сл.

⁷⁵ Виноградов Ю.Г. Указ. соч. — С. 104.

⁷⁶ Виноградов Ю.Г. Синопа и Ольвия в V в. до н. э. // ВДИ. — 1981. — № 3. — С. 59.

⁷⁷ Виноградов Ю.Г. Политическая история.... — С. 105—107.

⁷⁸ Доватур А.И., Каллистов Д.П., Шишова И.А. Указ. соч., Herod., IV, 78, 4.

⁷⁹ Виноградов Ю.Г. Политическая история... — С. 105.

⁸⁰ Карышковский П.О., Клейман И.Б. Древний город Тира. — Киев, 1985. — С. 44, 45; Карышковский П.О. Монеты скифского царя Скила // Киммерийцы и скифы: Тез. докл. Всесоюз. семинара, посвященного памяти А.И.Тереножкина. — Кировоград, 1987. — Ч. 1. — С. 68.

⁸¹ Анохин В.А. Монеты.... — С. 77.

⁸² Карышковский П.О. Монеты Ольвии. Очерк денежного обращения Северо-Западного Причерноморья в античную эпоху. — Киев, 1988. — С. 49, 50.

⁸³ Виноградов Ю.Г. Политическая история.... — С. 90; Карышковский П.О. Указ. соч. — С. 50.

⁸⁴ Карышковский П.О. Новые материалы о монетах Эминака // Ранний железный век Северо-Западного Причерноморья. — Киев, 1984. — С. 79. П.О. Карышковский перелічує 24 монети. Однак після публікації цієї його праці в Ольвії у 1989 р. було знайдено ще одну монету (Лейпунська Н.О., Назарчук В.І. Нова знахідка монети Емінака з Ольвії // Археологія. — 1993. — № 1. — С. 115—120).

⁸⁵ Карышковский П.О. Указ. соч. — С. 78; Лейпунська Н.О., Назарчук В.І. Вказ. праця.

⁸⁶ Русяева А.С. Земледельческие культы в Ольвии догетского времени. — Киев, 1979. — Прим. 11 к с. 141.

⁸⁷ Лейпунська Н.О., Назарчук В.І. Вказ. праця. — С. 116.

⁸⁸ Карышковский П.О. Монеты Ольвии.... — С. 50.

⁸⁹ Карышковский П.О. Новые материалы о монетах Эминака // Ранний железный век Северо-Западного Причерноморья. — Киев, 1984. — С. 85. У своїй більш ранній фундаментальній праці П.О. Карышковський датує статери Емінака часом близько 410 р. (Карышковский П.О. О монетах с надписью EMINAKO // СА. — 1960. — № 1. — С. 189).

⁹⁰ Карышковский П.О. Монеты Ольвии.... — С. 50.

- ⁹¹ Карышковский П.О. Новые материалы о монетах Эминака. — С. 84, 85.
- ⁹² Herod., IV, 9, 10.
- ⁹³ Русяева А.С. Земледельческие культы в Ольвии догетского времени. — Киев, 1979. — С. 141.
- ⁹⁴ Herod., IV, 9, 11.
- ⁹⁵ Русяева А.С. Понтийская легенда о Геракле: вымысел и реальность // Духовная культура древних обществ на территории Украины. — Киев, 1991. — С. 100 и сл.
- ⁹⁶ Русяева А.С. Указ. соч. — С. 101.
- ⁹⁷ Русяева А.С. Указ. соч. — С. 102.
- ⁹⁸ Анохин В.А. Указ. соч. — С. 15, 16; Русяева А.С. Религия и культы античной Ольвии. — Киев, 1992. — С. 124—126.
- ⁹⁹ Столба В.Ф. Херсонес и скифы в V—II вв. до н. э. (проблемы взаимоотношений). Дис. ... кан. истор. наук. // Архив ИИМК РАН. — Ленинград, 1991. — С. 74—76.
- ¹⁰⁰ Столба В.Ф. Указ. соч. — С. 75, 76.
- ¹⁰¹ Анохин В.А. Указ. соч. — С. 15—17.
- ¹⁰² Орешиников А.В. Этюды по нумизматике Черноморского побережья // ИРАИМК. — 1921. — Т. 1. — Ч. 1. — С. 225.
- ¹⁰³ Анохин В.А. Указ. соч. — С. 15—17; Русяева А.С. Указ. соч. — С. 126.
- ¹⁰⁴ Rusjaeva A.S., Vinogradov J.G. Der «Brief des Priesters' aus Hylaia // Gold der Steppe Archaeologie der Ukraine. — Schleswig, 1991. — S. 201, 202.
- ¹⁰⁵ Виноградов Ю.Г. Перстень царя Скила // СА. — 1980. — № 3. — С. 104 и сл.
- ¹⁰⁶ Геродот міг відвідати Ольвію близько середини V ст. до н. е. (Скржинская М.В. Древнегреческий фольклор и литература о Северном Причерноморье. — Киев, 1991. — С. 89 и сл.).
- ¹⁰⁷ Виноградов Ю.Г. Политическая история.... — С. 98.
- ¹⁰⁸ Ильинская М.В. Древнегреческий фольклор и литература о Северном Причерноморье. — Киев, 1983. — С. 359.
- ¹⁰⁹ Гаврилюк Н.А. История экономики.... — С. 294.
- ¹¹⁰ Марченко К.К. К вопросу о протекторате скифов в Северо-Западном Причерноморье V в. до н. э. // Петербургский археологический вестник. — СПб., 1993. — С. 44; *Он же*. К проблеме греко-варварских контактов.... — С. 155 и сл.
- ¹¹¹ Виноградов Ю.А., Марченко К.К. Северное Причерноморье в скифскую эпоху. Опыт периодизации истории // СА. — 1991. — № 1. — С. 151.
- ¹¹² Виноградов Ю.А., Марченко К.К. Там же.
- ¹¹³ Марченко К.К. К проблеме греко-варварских.... — С. 155 и сл.

Одержано ???.?

С.Д. Крыжицкий

ОЛЬВИЯ И СКИФЫ В V в. до н. э. К ВОПРОСУ О СКИФСКОМ «ПРОТЕКТОРАТЕ»

По поводу «скифского протектората» над Ольвией существуют две крайние точки зрения. Аргументация сторонников «протектората» достаточно широко и глубоко освещена в печати, чего нельзя сказать об аргументации их противников. Именно раскрытию позиции последних и посвящена настоящая статья. Поскольку прямых свидетелей существования скифского «протектората» над Ольвией нет, сторонники этой гипотезы приводят косвенную аргументацию, опираясь, в основном, на археологические факты и утверждая при этом о якобы имеющей место комплексности их действия. Однако внимательное рассмотрение фактов выявляет их разновременность и возможность иной интерпретации. Тем самым принцип комплексности в системе доказательств существования «протектората» отпадает.

Имеющиеся археологические факты с учетом интерпретационной зыбкости исторических реконструкций, основанных на скифском рассказе Геродота, вполне позволяют придерживаться точки зрения о том, что первая—третья четверти V в. до н. э. в жизни Ольвии были временем мирного самостоятельного независимого развития полиса, связанного со становлением Ольвии как города.

OLBIA AND THE SCYTHIANS IN THE V CENTURY BC.
ON THE QUESTION OF THE SCYTHIAN «PROTECTORATE»

There are two extreme points of view about the Scythian «protectorate» over Olbia. The argumentation of supporters of «protectorate» has obtained a wide and deep coverage in the literature, but it can hardly be said the same about their opponents. The present article is devoted namely to clarifying the position of the last. Because there are no direct evidences for the existence of the Scythian «protectorate» over Olbia, the supporters of this hypothesis give an indirect argumentation, which is mainly based on archaeological facts and alleges the complexity of their action, being supposedly present. But the careful analysis of those facts reveals their nonsimultaneity and a possibility of another interpretation. Thereby, the principle of complexity in the system of proofs of the existence of the «protectorate» falls away.

In view of instability of the interpretation of historical reconstructions based on the Scythian story by Herodotus, the existing archaeological facts quite allow us to hold the opinion that the life of Olbia from the third quarter till the first one of the V century BC was characterized by a peaceful independent development of the city-state, connected with the formation of Olbia as a town.

О.В. Гудкова

ПРО УЧАСТЬ САРМАТІВ У ВИНИКНЕННІ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У статті переглянуто поширену думку стосовно значної ролі сарматів у створенні черняхівської культури. Аналіз найраніших поховальних комплексів спростовує це твердження.

Сучасні дослідники оцінюють роль сарматів у складанні поліетнічної черняхівської культури як досить значну. Сарматів включають до числа її творців, а їхніх нащадків вважають частиною носіїв цієї культури. Однак існуючі дослідження цього питання належать до культури в цілому. В результаті питання вирішується без урахування її еволюції й висновки виявляються надто узагальненими для того, щоб бути точними. Сучасний стан розробки датування черняхівських старожитностей дозволяє розглянути проблему детальніше, зокрема щодо початкової стадії культури.

Зусиллями багатьох археологів на могильниках виділено найраніші поховання. Нами було складено їх зведений перелік, і ці матеріали стали фактологічною базою статті.

Зазначимо, що розходження у різних дослідників абсолютних дат початку черняхівської культури, що складають близько півстоліття, не мають значення. Верхньою хронологічною межею досліджуваного матеріалу ми вважаємо час закінчення «готських» або «скіфських» війн варварів з Римською імперією, тобто приблизно 270 рік. Це важлива історична межа у розвитку черняхівської культури: з того часу почався період її спокійного розвитку в умовах мирного життя. Ареал культури в основному склався, і тільки в Буджаку та Трансильванії черняхівське населення з'явилось дещо пізніше — в IV ст. Культура вступила у стадію свого розквіту. В тому періоді відбувалося творче засвоєння всього культурного надбання, здобутого черняхівськими племенами під час війн та розселення на великому просторі.

Основу статті склали, здебільшого, уже опубліковані матеріали могильників Городниця, Данчени (похов. 10, 36, 58, 64, 79, 122, 128, 153, 154, 169, 203, 234, 241, 254, 292, 311, 326, 371, 394), Журавка (похов. 21, 33), Завадівка (похов. 2, 5), Косаново (похов. 19, 20, 32), Кринички (похов. 4), Оселівка (похов. 8, 17, 22, 42, 58, 59, 63, 66, 70), Привільне (похов. 6), Раковець Чеснівський (похов. 4), Ромашки (по-